

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV ÖST RAPPORT 2001:68

ARKEOLOGISK ARTIKEL

Nya fornlämningstyper och en förändrad landskapssyn

Pia Nilsson

UV ÖST RAPPORT 2001:68

ARKEOLOGISK ARTIKEL

Nya fornlämningstyper och en förändrad landskapssyn

Pia Nilsson

Riksantikvarieämbetet

Avdelningen för arkeologiska undersökningar

Riksantikvarieämbetet

Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV Öst

Roxengatan 7, 582 73 Linköping

Tel. 013-24 47 00

Fax 013-10 13 24

uvost@raa.se

www.raa.se/uv

Omslagsbild

Bild 1 är en bild från 1997 års arkeologiska undersökning inför nya väg E4 mellan Väderstad och Stora Åby, Östergötland. Fossila odlingsspår som åkrar, stensträngar och röjningsrösen framträder tydligt efter ytavbaningen.
Foto Jan Norrman, RAÄ (906/97).

Bild 2 visar ett flyttblock, "Jätte-stenen", beläget inom det omfattande stensträngssystemet söder om Väderstads samhälle. I området finns även talrika fossila odlingsspår, gravar, gravfält och hålvägar. Flyttblock i denna miljö indikerar ofta förhistoriska kult/offerhandlingar av skilda slag.
Foto Pia Nilsson.

Bild 3 – 6 finns i artikeln.

Produktion och layout Britt Lundberg

Grafik Lars Östlin

Foto Tom Carlsson, Fredrik Molin, Pia Nilsson, Jan Norrman

Tryck Utskrift UV Öst, 2001

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, 801 82 Gävle. Dnr L 1999/3.

© 2001 Riksantikvarieämbetet

UV Öst, Rapport 2001:68

ISSN 1404-0875

Innehåll

BAKGRUND OCH SYFTE 5

STENSTRÄNGSSYSTEMET VID VÄDERSTAD 6

Jämförelse mellan östra och västra Östergötland 7

Sammanfattande diskussion, Väderstadssystemet 9

MESOLITIKUM I VÄSTRA ÖSTERGÖTLAND 10

Sammanfattande diskussion, mesolitikum 12

FRAMÅTBlickande Slutord 13

REFERENSER 13

Tryckta källor 13

Otryckta källor 14

Muntliga referenser 14

Fig 1. Översikt över Östergötland.

Nya fornlämningstyper och en förändrad landskapssyn

De senaste knappa tio årens exploateringar i form av motorvägs- och järnvägsbyggen genom Östergötland har ur arkeologisk synvinkel tillfört en betydande mängd ny kunskap. Här diskuteras främst två av dessa områden – den äldre järnålderns stensträngssystem i Väderstadsområdet samt mesolitikum i västra Östergötland, där de nyvunna kunskaperna genererat en ny landskapssyn. Huvudsyftet med artikeln är att diskutera hur denna nya kunskap kan användas för att förbättra och förfinna framtida arkeologiska utredningar, i syfte att ge ett så heltäckande underlag som möjligt inför de följande undersökningarna. De utredningar som diskuteras avser sk etapp 1-utredningar, som omfattar specialinventering, kartanalyser, arkiv- och litteraturstudier men inte sökschaktsgrävning.

Alltsedan 1970-talet, då de arkeologiska undersökningsmetoderna började innehålla långa, sammanhängande sökschakt och stora ytabaningar, har intresset för, och förståelsen av, det dolda kulturlandskapet ökat. För första gången kunde man genom dessa, nu självklara, metoder undersöka vad som dölde sig under marken – boplatser med stolphus, spår av rituella aktiviteter samt gravar. Nu började insikten väckas om att de synliga gravarna kunde ansluta till många, kanske över hundra, ovan mark osynliga gravar. Samarbete med kulturgeografer och paleobotaniker fördjupade ytterligare kunskapen om det dolda kulturlandskapets potential (Fernholm 2000). Kunskapen om det äldre agrara landskapet ökade markant i och med Mats Widgrens undersökningar vid Fläret (Widgren 1983), samt insikten om att stensträngar och stensträngssystem kunde vara av förhistoriskt ursprung. Fram till 1960-talet ansågs stensträngarna huvudsakligen ha ett medeltida ursprung. Efter sina undersökningar i Fläret 1968 hävdade Sven Lindquist att strängarna hade sitt ursprung i äldre järnålder, en ståndpunkt som senare undersökningar bekräftat.

Kunskapen om det dolda, förhistoriska, kulturlandskapet är dock inte på något sätt fullständig. Genom att vi så långt det är möjligt styr undan exploateringarna från de kända fornlämningarna ställer undersökningarna oss inför utmaningen att behandla nya företeelser och fornlämningstyper. De många gånger oväntade resultaten genererar ny kunskap samtidigt som det får oss att ställa nya frågor även till de välkända fornlämningskategorierna. Ämnet diskuteras i UV Östs Vetenskapliga verksamhetsplanering (Lindgren-Hertz 2000).

■ BAKGRUND OCH SYFTE

Denna artikel syftar till att analysera på vilket sätt de senaste årens nyvunna kunskaper kan användas för att redan i utredningsfasen ge ett bättre, mer heltäckande underlag för fortsatta arkeologiska insatser. Jag har här valt ut två områden där de arkeologiska undersökningarna i länet genererat en betydande ny kunskap och gett en förändrad landskapssyn, nämligen den *äldre järnålderns stensträngssystem* och *mesolitiska boplatser/vistelseplatser* i västra Östergötland.

Vi har vid många arkeologiska undersökningar konstaterat att det finns en stor skillnad mellan de före undersökningarna kända fornlämningarna och i samband med dessa förväntade, dolda fornlämningar, och det faktiska resultatet. Finns det några generella resultat från de senaste årens undersökningar som vi nu kan ta till oss, och därmed förbättra utrednings- och undersökningsmetoderna?

Innan denna fördjupning tar vid vill jag nämna ett par exempel från de arkeologiska undersökningar som skedde i Norrköpingsområdet med anledning av E4:ans nya dragning. Varken den mäktiga boplatser vid Pryssgården, gravfältet vid Klinga eller gården Borg var kända innan förundersökningarna. Dessa är några av de tydligaste exemplen på hur arkeologiska exploateringsundersökningar kan tillföra ny kunskap, som annars skulle förblivit dold (bl a Kaliff 1999, Borna-Ahlkvist m fl, 1998, Stålbom 1994 samt Lindeblad och Nielsen 1996).

Det mest belysande exemplet, Pryssgården, där vägsträckningen medvetet styrts undan från de kända fornlämningarna (vilka huvudsakligen utgörs av ett stort antal

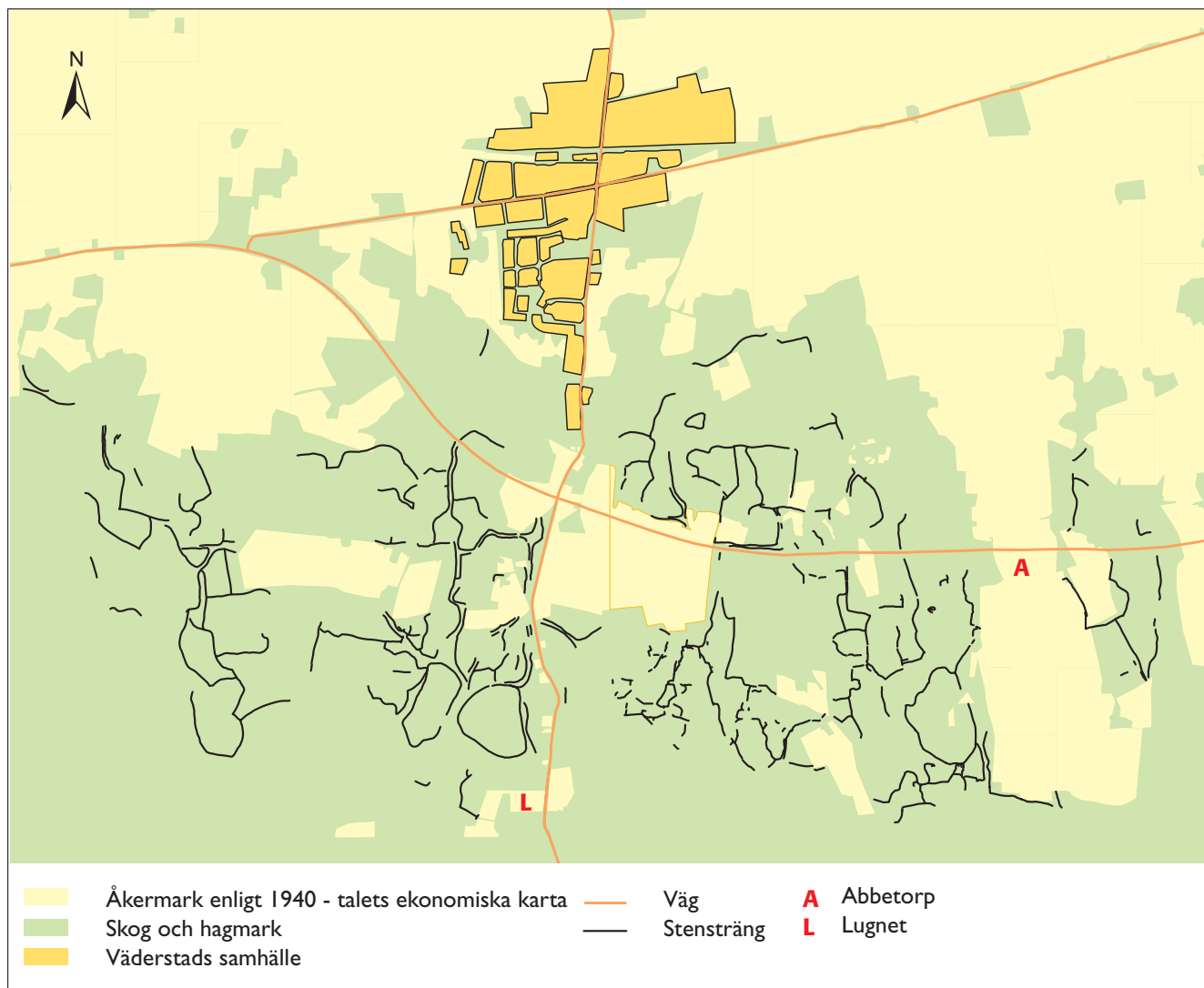

Fig 2. Stensträngsområdet söder om Väderstads samhälle. Hägnadssystemet är delvis splittrat på grund av senare tiders odling.

hällristningar), hade endast ett registrerat lösfynd, en vikingatida gulfingerring. Den arkeologiska utredning som föregick undersökningen, bidrog med lägena för de närliggande bytomterna till Eneby och Fyrby (Eneby prästgård skulle komma att ingå i undersökningen) samt med bedömningen att området hade topografiska förutsättningar att innehålla en förhistorisk boplatz. Undersökningen, som skedde i åkermark utan synliga fornlämningar, överträffade dock vida alla tänkbara förväntningar. Vad man fann var ett intensivt utnyttjat boplatzområde innehållande över 100 hus, med kontinuitet från senneolitikum och framåt. Den topografiska belägenheten utgjordes av den sandiga, svagt sydvästsluttande, södra sidan av en östvästligt orienterad ås. Åsens högsta punkt når knappt 40 m ö h, och sluttar svagt ned mot 20-meterskurvan, kring vilken både Motala ström och sjön Glan är belägna. Mot slutet av stenåldern skildes här det öppna havet från en djup havsvik av ett sandigt näs. På näsets södra sida, invid en skyddad lagun, låg den plats som skulle komma att kallas Pryssgården.

■ STENSTRÄNGSSYSTEMET VID VÄDERSTAD

Söder om Väderstad skedde flera arkeologiska undersökningar inom ett stort stensträngssystem (se fig 2). Anledningen var att den nya väg E4 här skulle passera obruten terräng, genom ett stensträngssystem beläget precis i brytningszonen mellan slätten i norr och skogsbygden i söder.

De omfattande stensträngssystemen vid Väderstad och Särstad (ca 2 km sydöst om det aktuella Väderstadssystemet) i västra Östergötland uppmärksammades för första gången i samband med fornminnesinventeringen under åren 1980 och 1981. Liknande system finns även på Öland, Gotland och i Uppland.

Motorvägsbygget skulle här komma att innebära att arkeologiska undersökningar för första gången kunde komma till stånd inom ett stensträngssystem av denna omfattning. Inför undersökningarna utfördes en specialinventering och kartering inom ett ca 2x1 km stort avsnitt (Larsson, Jönsson, Widgren 1996).

Väderstadssystemet visade sig vara mycket välbevarat med hägnader, fågator, fossila åkerytor, gravar och grav-

Fig 3. Stensträng med parallell hålväg vid Högstorp, strax väster om Boxholmsvägen. Foto Pia Nilsson.

Fig 4. En mycket välbevarad del av stensträngssystemet är belägen öster om Hembygdsgården. Flera stenar står ännu kvar i ursprungligt läge. Foto Pia Nilsson.

fält men synliga spår efter boplatser, såsom husgrundsterrasser saknades (jämför fig 3 och 4). Systemet uppvisar talrika fägator, huvudsakligen orienterade i nord – sydlig riktning, samt inhägnader av mycket varierande storlek. Inhägnaderna innehöll i flera fall både gravar, sankmarker och odlingsbar mark. Väderstadssystemet diskuteras bl a i Ericsson 2000. Rapporterna är ännu ej fullständigt publicerade, detta beräknas ske under år 2002.

I omgivande trakter finns flera, om än mindre, väl sammanhållna och välbevarade stensträngssystem. Det inbördes avståndet är vanligen ca 2 km, och systemen är mellan knappt 2 till 3 km långa och 0,5 – 1,5 km breda. Se fig 5 som visar en översikt över Väderstadssystemet med omgivande stensträngssystem.

● Jämförelse mellan östra och västra Östergötland

En anmärkningsvärd iakttagelse redan vid karteringen av Väderstadssystemet var att stensträngarna inte verkar ha byggts efter samma topografiska och geologiska kriterier såsom uppenbarligen varit fallet i landskapets östra del. Inom Väderstadssystemet verkar en mer regelbunden indelning av landskapet ha skett.

- I landskapets västra del är stensträngssystemen belägna i brytningszonen mellan slätt och skogsmark, och har övergivits som boplatzlägen under den yngre järnåldern och därmed i hög utsträckning bevarats. I öster karaktäriseras de av en hög fragmenteringsgrad, eftersom de är belägna inom den historiska odlingsbygden.
- De tänkbara boplatzlägena har inför slutundersökningarna i Väderstad avgränsats utifrån topografiska förhållanden, läge i förhållande till kommunikationsleder som hålvägar och fägator, läge i förhållande till

gravar och gravfält samt efter erfarenheter gjorda från kända bebyggelselägen inom stensträngssystem i östra Östergötland, eftersom inga synliga boplatsspår finns.

- I Väderstadssystemet skär stensträngarna vanligen igenom områden med samma jordart eller markslag. En enkel uppdelning i inmark och utmark låter sig inte göras. Stensträngarna i den östra delen av landskapet utgör i regel gräns mellan olika markslag för olika utnyttjande, dvs skiljer huvudsakligen inmarken från utmarken. Den ingärdade inmarken har utnyttjats för odling och slätter, medan utmarken använts som betesmark. Husgrundsterrasser och andra ovan mark synliga boplatsspår är vanliga. De topografiska och geologiska förhållandena synes ha styrt anläggandet av strängarna. (Widgren 1983. Larsson m fl 1996). De inhägnade gårdarna är vanligen betydligt större i de östra systemen.

Stensträngssystem av denna storlek har tidigare tolkats som tillhörande flera självförsörjande gårdar som legat spridda i området (Widgren 1983), men på senare år har diskussionen kretsat kring om större gårdar kan ha samverkat med mindre gårdar inom systemet (Widgren 1998, Larsson m fl 1996, Petersson 2000). En tolkning som anförts på senare år, gäller teorin om huvudgårdar kontra små, underlydande gårdar. Huvudgårdarna skulle då kunna finnas på slätten, eller i anslutning till stensträngssystemet. Dessa stora gårdar kan ha haft mindre gårdar knutna till sig i någon form av beroendeställning. Detta medför att de små, troligen inte självförsörjande, gårdarna kan ha ansvarat för en specialiserad boskapsskötsel på uppdrag av huvudgården. Syftet med denna intensiva specialisering skulle vara att skapa ett produktionsöverskott

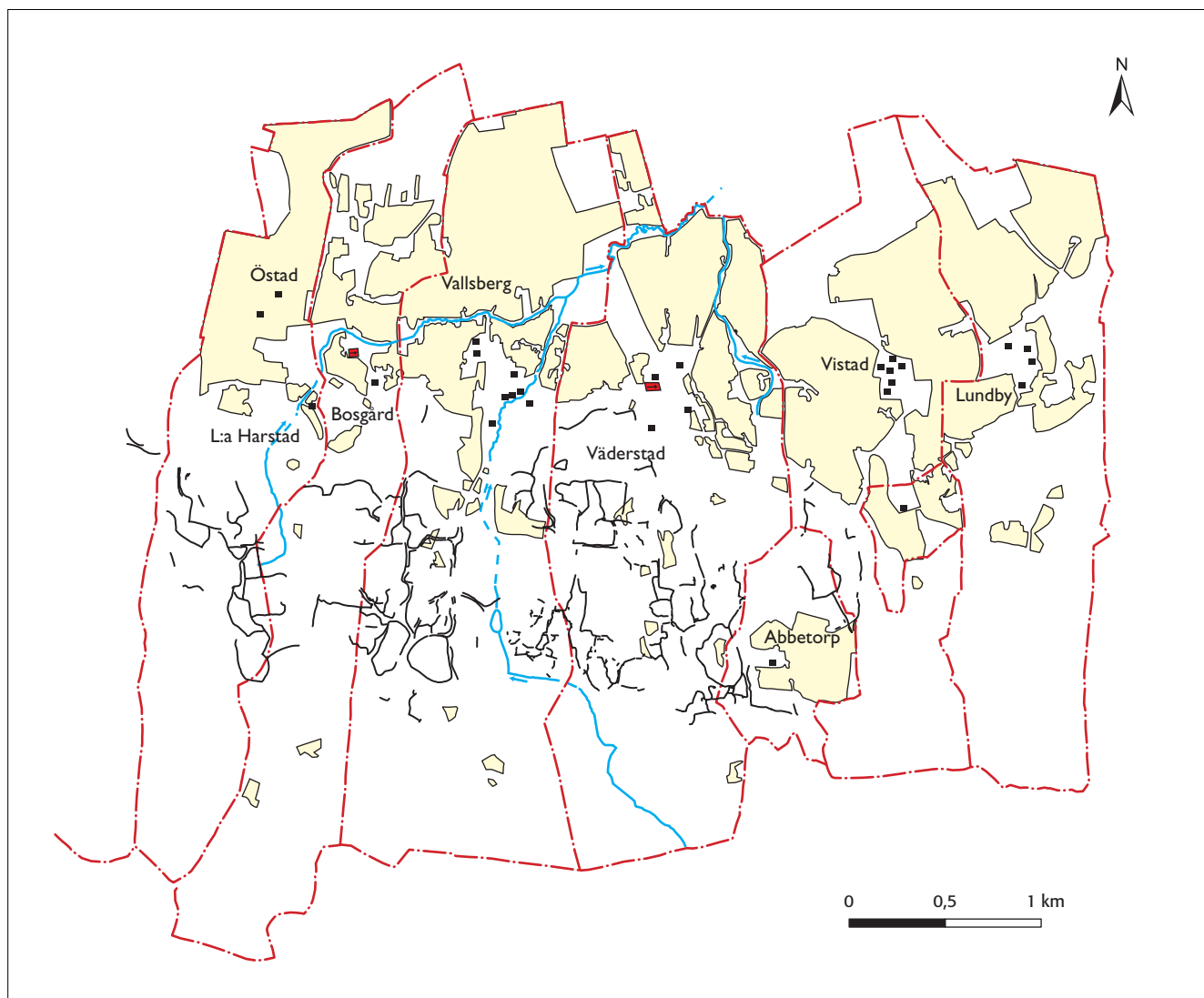

Fig 5. Väderstadssystemet och angränsande stensträngssystem.

åt huvudgården (jfr Petersson 1998, Petersson 2000, Ericsson m fl 1999 samt kommande rapporter Ericsson och Petersson, i manus).

1985 lanserade Björn Myhre teorin om att stensträngssystemets uppbyggande och tämligen snabba övergivande i första hand har återspeglat det intensiva markutnyttjandet i närheten av ett politiskt maktcentrum. Markanvändningen skulle därmed vara resultatet av ett socialt betingat överutnyttjande av marken, i syfte att skapa en överskottsproduktion, vilket inte var långsiktigt bärkraftigt. (Jämför Widgren 1998 och där anförd litteratur samt Kaliff 1999.)

Den nya syn på markanvändningen som undersökningarna inom Väderstadssystemet har genererat kan sammanfattas i följande punkter.

- Till det yttre verkar stensträngssystemens uppförande i västra Östergötland kunna tolkas som ett arbete utfört av en samverkande grupp av självständiga gårdsgäare. Fägatorna leder ut gårdarnas djur till skogs-

betet, och de omfattande murarna har krävt en omfattande arbetsinsats vid uppförandet liksom de kräver ett stort årligt underhåll. Detta talar för en samverkan mellan flera i systemet ingående gårdar. Ett par intressanta iakttagelser talar dock mot detta resonemang. Mest iögonfallande är nog det faktum att strängarna inte regelmässigt följer de topografiska och geologiska förhållandena, vilket borde vara naturligt om man samverkade i syfte att kollektivt utnyttja olika markslag. Strängarna löper inte sällan tvärs över partier med samma jordart. Hänsyn till topografin tas endast lokalt, t ex till stora stenblock, medan huvudriktningen förefaller vara bestämd på förhand (Ericsson m fl 1999).

- Ser man sedan till den rumsliga indelningen skiljer sig systemen i västra Östergötland från övriga kända stensträngssystem även på denna punkt. De inhägnade ytorna är genomgående mycket mindre än vad som är vanligt i landskapets östra del, vilket indikerar ett intensivt och specialiserat markutnyttjande.

Enligt den ursprungliga hypotes som föregick de arkeologiska undersökningarna inför väg E4 bestod den tidigare markanvändningsfasen av vidsträckt röjningsröseområden, liknande de i Västergötland och Småland, men att en övergripande organisation senare har initierat uppförandet av dessa strängar, fägator och hägnader. De dateringar som nu föreligger från de undersökta röjningsrösen inom stensträngssystemet talar dock för ett helt annat händelseförlopp. Huvuddelen av dateringarna ligger i medeltid vilket stöder teorin om en specialiserad boskapskötsel med inslag av odling under äldre järnålder, bl a har partier med skalkorn konstaterats, vilket tyder på intensiv gödsling (Ericsson 1999).

En ny, intressant diskussion pågår om hur stor trälomans omfattning kan ha varit under järnåldern, och vilka synliga, arkeologiska uttryck detta kan ha tagit (Widgren 1998 och där anförd litteratur). Mats Widgren talar här bl a om Dagfinn Skres arbete från Romerike i Norge, där utvecklingen från bronsålder till medeltid skisseras i en modell där marginalområdena utnyttjas från en centralt belägen boplat, troligen med hjälp av ofria. Fasta boplatser etableras inom dessa marginalområden genom att jordherren sätter in fria och ofria underordnade på dessa platser. Syftet med etableringarna har enligt denna modell haft som syfte att skapa överskottsproduktion åt jordherrarna. Väderstadssystemet tål mycket väl att jämföras med de utvecklingsmodeller som Widgren diskuterar.

Slutundersökningsrapporterna från Väderstadsområdet är ännu inte fullständigt publicerade. Vad man kan ana hittills är en antydning om att såväl en stratigrafisk (huvudgård kontra underlydande gårdar) som kronologisk aspekt. En äldre, stor gård i systemets östra utkant (Abbetorp) kan ha utgjort en typ av "huvudgård" som under sig haft flera mindre, sannolikt underlydande och mer specialiserade, gårdar. En liten och sannolikt inte självförsörjande gård undersöktes år 1998 i stensträngssystemets södra utkant. Denna gård har tolkats som en specialiserad enhet där betesdriften var den centrala delen av ekonomin (Ericsson och Österström 1999). Belysande för svårigheten att tolka stensträngssystemets struktur är att platsen för den stora "Abbetorpsgården" inte skiljdes ut som ett lämpligt bebyggelse- och boplatläge vid specialkarteringen, utan platsens betydelse visade sig först vid schaktningen som skedde med anledning av två närbelägna skärvstenshögar. Boplaten ligger inte vid någon iögonfallande knutpunkt mellan fägator, äldre åkrar, gravar osv, utan i kanten av en för systemet ganska stor, åt norr öppen, hägnad. Är det kanske så att de tidigare kända bebyggelse- och boplatlägena i andra stensträngssystem inte går att översätta direkt till Väderstadssystemet? Är det kanske också rentav så att denna typ (Abbetorp) av boplat även finns inom t ex Fläretområdet? Här finns goda boplatlägen på de odlade åkrarna i anslutning till, men ej inhägnat av, stensträngs-

systemet, men de har ännu inte varit föremål för undersökning (Carlsson T, muntligt).

Om man släpper hypoteserna och i stället ser på de registrerade gravarnas och gravfältens fördelning talar denna inte om något, eller några få, centra, i stället indikerar de en jämnt spridd bebyggelse i hela systemet (Ericsson 2001). Den aktuella delen av Väderstadssystemet har aldrig undersökts arkeologiskt, eftersom området undantogs från exploatering, jämför fig 6 som visar spridningen av gravar och gravfält.

Inom Väderstadssystemet påträffades oväntat även flera mesolitiska och neolitiska små boplatser/vistelseplatser. De är ofta belägna i kanten av sankmarker. Varför kunde vi inte förutse detta? Vilken typ av aktiviteter representerar de?

● Sammanfattande diskussion, Väderstadssystemet

De nya fornlämningstyper och den förändrade landskapsyn som Väderstadsutgrävningarna har gett kanske kort kan sammanfattas i dessa punkter:

- Landskapsavsnittet har varit attraktivt åtminstone från neolitikum till övergången mellan äldre och yngre järnålder, dvs en mycket längre kontinuitet än vad som diskuterades inför undersökningarna. Efter en period då området synes övergivet, sker nästa brukningsperiod under medeltid. Spåren från denna fas utgörs av de röjningsrösen som tidigare nämnts.
- De med stensträngssystemet samtida boplatserna är kanske inte belägna på de strategiska ställen inom systemet som undersökningar i bl a östra Östergötland har visat. De kanske i stället skall sökas i systemets utkanter, som "Abbetorpsboplaten", vilken är belägen i systemets nordöstra kant, mot slätten. I detta mönster kan även de samtida boplatserna såsom "Lugnet" i systemets södra utkant (Ericsson och Österström 1999), "Bergslund" i norra delen av systemet (Sundberg 2000) och "Ryd", utanför systemets östra kant (Helander och Zetterlund 2001) väl passa in. Kan det nu synliga, inbördes avståndet mellan de övriga stensträngssystemen i närheten (ca 2 km) ge en antydning om hur stort område varje "huvudgård/större gård" kontrollerade?
- Stenåldersaktiviteterna är påtagligt knutna till sankmarkskanterna. Detta scenario diskuterades inte tillräckligt i den första utredningsfasen, och således var man i undersökningsfasen tämligen oförberedd på omfattningen av dessa lämningar.

Hur kan vi med dessa punkter i åtanke gå vidare för att göra bättre utredningar i framtiden? Den största diskrepansen mellan utrednings- och slutundersökningsresultatet

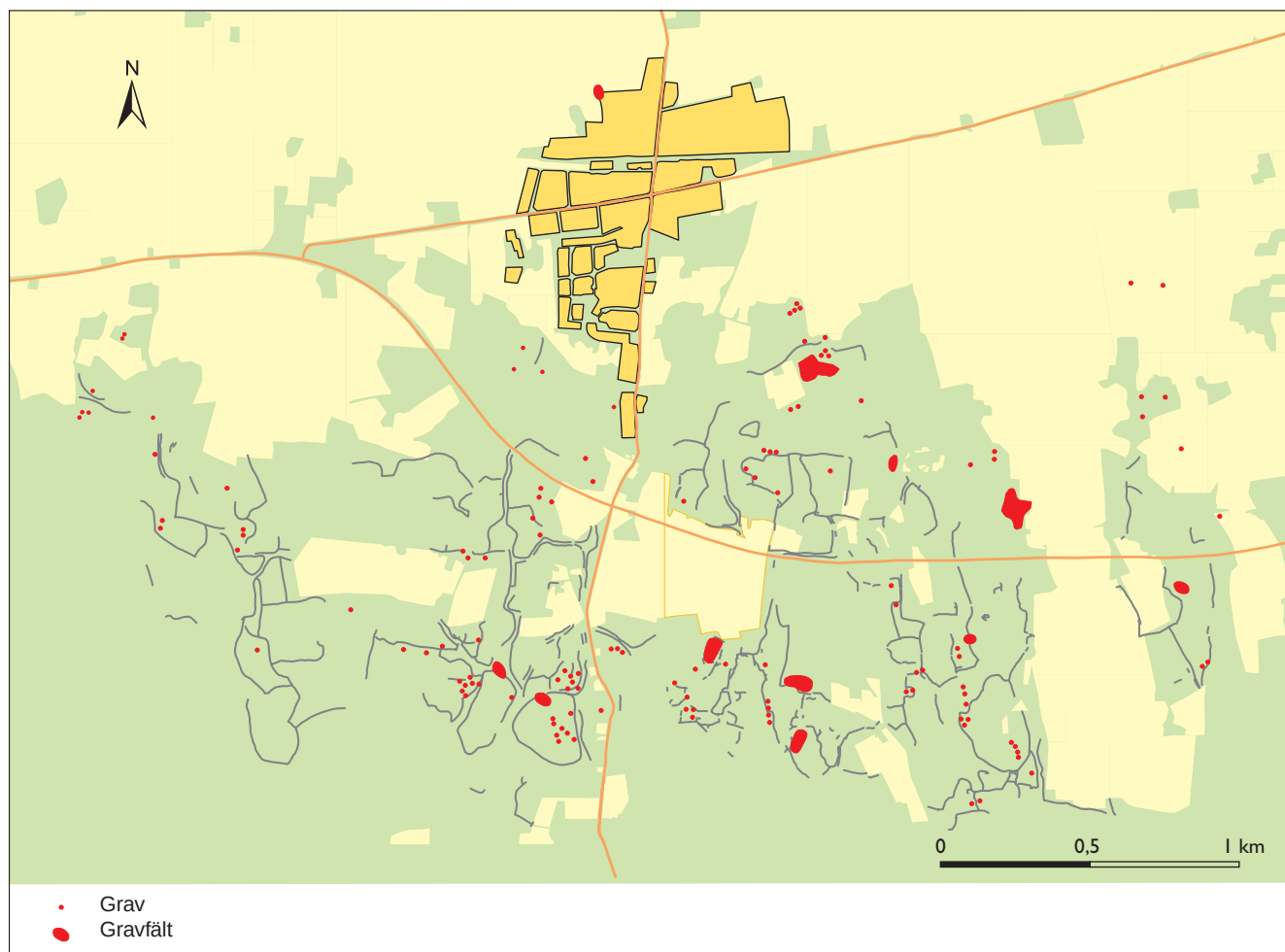

Fig 6. Gravar och gravfält inom Väderstadssystemet. Man kan urskilja en betydligt högre gravfrekvens inom de specialkarterade områdena inom systemet.

i Väderstadsområdet gäller de mesolitiska/neolitiska platserna och järnåldersboplatserna. (Samt ett folkvandringstida gravfält, men detta fördjupar jag mig inte i här.) Stenåldersboplatserna uppvisar i detta område en generell anknytning till sankmarkskanter. Små, hästskoformade hyddor förekommer på flera platser, men fyndmängden är liten. I kommande utredningar bör man först och främst öka uppmärksamheten på dessa, nu påvisade lägen. En ny landskapsanalys krävs i utredningsskedet. Historiska kartor kan ge värdefull vägledning om numera försvunna mossar och sankpartier, och bör användas flitigare med tanke på just mesolitiska/neolitiska boplatser. Lägena för de med stensträngssystemet samtida boplatserna får, med utgångspunkt från de hittills undersökta, i fortsättningen sökas utifrån andra kriterier än de i östra Östergötland.

■ MESOLITIKUM I VÄSTRA ÖSTERGÖTLAND

Även inom detta område är det främst de arkeologiska undersökningarna i samband med omläggning och nybyggnad av väg E4 genom länet som genererat en närmast banbrytande ny kunskap. Jag kan nämna kortfattat att innan dessa undersökningar kände man till ett stort

antal yxfynd, ett mindre antal ben/horn-harpuner/spetsar, en hornhacka samt ett par fynd av nätkavlar. Fynden var koncentrerade till området runt sjön Tåkern i västra delen av Östergötland och till trakten Kolmården i landskapets östra del (Kaliff 1999). Endast ett fåtal boplatser var kända, t ex den vid Åby Fyrbondegård vid Ödeshög, Borgsmon söder om Norrköping samt enstaka boplatser i kusttrakterna kring Valdemarsvik. I sammanhanget är det intressant att notera att såväl sydsandinaviska yxtyper som traditionellt västsvenska typer finns representerade. Jämför gärna Kaliff 1999 och Molin 2000 för en utförlig sammanställning forskningshistorik och aktuellt kunskapsläge.

Från slutet av 1980-talet började bilden av de tidiga bosättningarna förändras. Den första i raden av dessa undersökningar var den tidigmesolitiska, kustnära boplatserna vid Lilla Åby (ca 100 m ö h) utanför Linköping som undersöktes 1988 (Appelgren 1995). Här påträffades en hullingspets i flinta, en typ som snarast är typisk för den västsvenska Hensbacka-Sandarnakulturen. Vidare fanns en mindre mängd kvartsavslag och totalt 11 ¹⁴C-dateringar över boplatserna, som var kraftigt störd av aktiviteter från senare arkeologiska perioder. År 1992 un-

dersöktes en tidig/mellanmesolitisk boplats i Högby (Larsson M 1996), belägen invid en förhistorisk sjö eller mosse. Boplatsen innehöll relativt få fynd, bl a kärnor, avslag och skrapor av såväl flinta som kvarts. Anläggningarna utgjordes av stolphål, gropar, härdar och härdgropar. Stolphålen bildade två mindre, rundovals hyddor med öppningarna vända mot stranden.

I en begränsad undersökning med sökschakt vid Näs, nordväst om Motala, konstaterades en tidigmesolitisk boplats som legat tämligen nära den dåtida stranden, på ca 95 m ö h (Helander & Zetterlund 1998).

Det stora antal arkeologiska undersökningar som föregått ombyggnaden av väg E4 genom västra delen av länet har under de allra senaste åren bidragit till att förståelsen av det mesolitiska bosättningsmönstret tagit ett stort kliv framåt. De mesolitiska boplatserna vid Mörby (Kaliff m fl 1997), Storlyckan (Molin och Larsson 1999), Bäckaskog (Molin m fl 1999), Lugnet (Ericsson och Österström 1999) och Bergslund (Sundberg 2000) understryker bilden av små, fyndfattiga boplatser vid kanten av grunda sjöar/mossmarker, och på tämligen höga nivåer (120 – 130 m) över havet (se fig 7). Flera hyddlämningar har konstaterats, samtliga är små och närmast hästskoformade. Vanligen är öppningen vänd mot den dåtida strandkanten, men motsatsen förekommer.

Den till en mindre del slutundersökta mellan- och tidigmesolitiska boplatsen i centrala Motala visar på en helt annorlunda typ av boplats. Undersökningen skedde med anledning av Banverkets planerade utbyggnad till dubbel-spår. Platsen är belägen omedelbart invid stranden av Motala ström, mycket nära utloppet i Vättern (fig 1 och 8). Resultaten hittills visar på en omfattande boplats, sannolikt permanent, och med en för Östergötlands del fantastiskt stor fyndmängd, ca 30 000 fynd. Bl a finns flera delar av harpuner, vilket visar att man med största sannolikhet begett sig till havet för att jaga säl. Den dåtida havsstranden låg i höjd med Vreta Kloster, endast ca 3 mil från Motala. Fyndmaterialet från Motala kommer att fördjupa diskussionerna om mesolitiska bas- kontra säsongsvist utnyttjade boplatser, samt om de kulturella kontakterna. Det mesolitiska fyndmaterialet från Motala uppvisar stora likheter med såväl de östsvenska som västgötska materialen. Detta faktum har aktiverat diskussionen om kontaktvägarnas riktning. Det står klart att den numera avgränsande barriären – sjön Vättern – i stället har varit den sammanlänkande faktorn. De goda bevarandeförhållandena har gjort att ett ovanligt stort organiskt fyndmaterial föreligger, av bl a hjort, vildsvin, säl och bäver (Carlsson m fl, rapport under arbete).

Fig 7. Fortida strandkant på den mesolitiska Mörbyboplatsen. Foto Fredrik Molin.

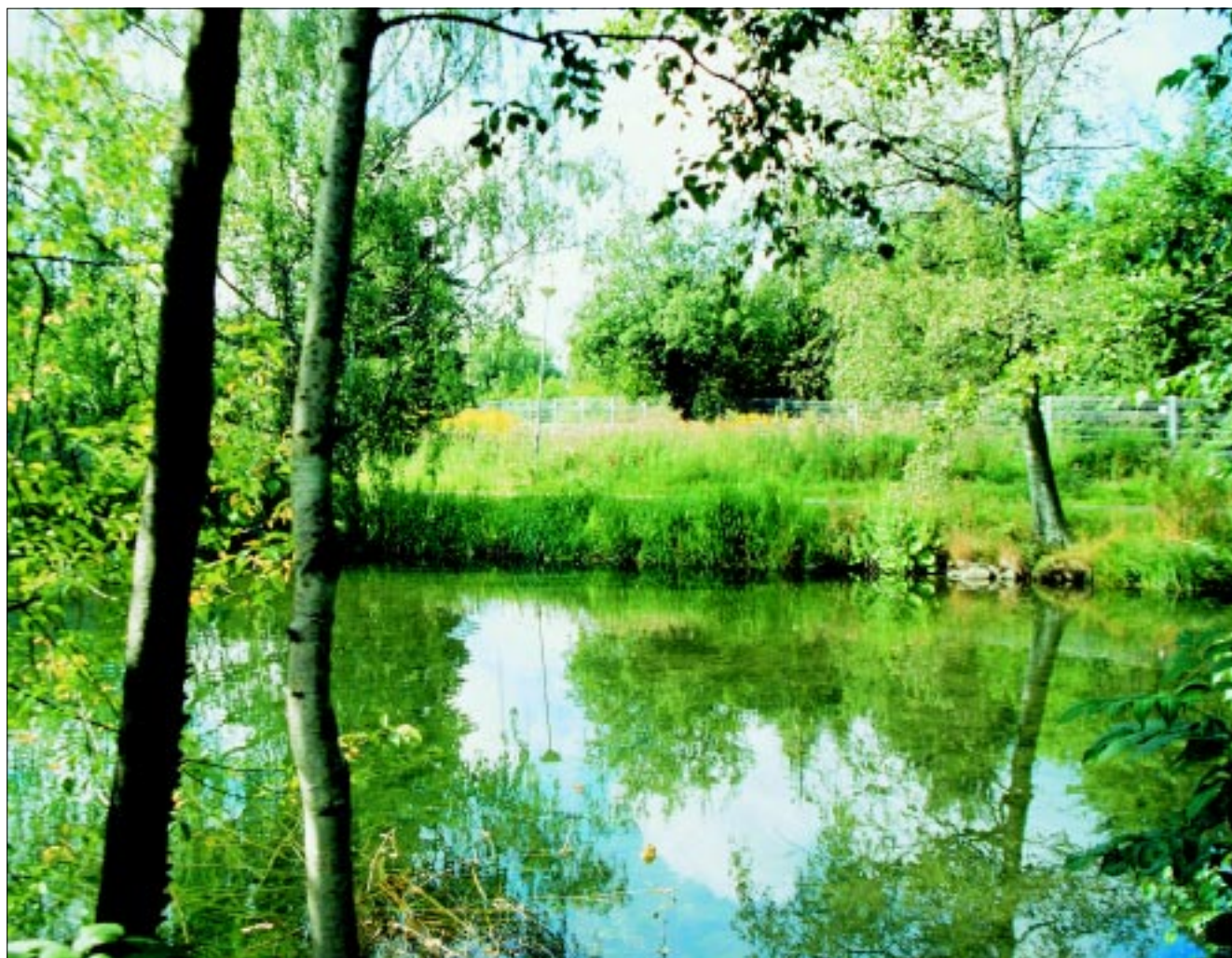

Fig 8. Den mesolitiska boplatser vid Motala ström, i centrala Motala. Foto Tom Carlsson.

Sammanfattningsvis:

- Nyckelordet i sammanhanget är vatten. Inte bara kustanknutna platser skall sökas, utan även mindre boplatser/vistelseplatser invid grunda sjöar, sankmarker och vattendrag.
- Man får tänka sig många typer av vistelseplatser, beroende på olika aktiviteter. Vilka dessa aktiviteter är har vi ännu inte klart för oss. Vanligen pratas om jakt eller fångstplatser, men verkligheten är sannolikt mycket mer mångfacetterad än så. Vi har även spår av kult handlingar i några sammanhang.
- Den gängse synen på mesolitiska kust- kontra inlandsboplatser och säsongsvisa flyttningar mellan dem kanske måste kompletteras med andra möjligheter. Permanenta boplatser torde också finnas.

● Sammanfattande diskussion, mesolitikum

I utredningsskedet uppmärksammades för Motalas del främst byläget enligt de äldsta historiska kartorna, och inför undersökningen förväntade man att huvudsakligen

träffa på medeltida lämningar. Motalaundersökningen har potential att väsentligt öka kunskapen om den, hittills i Östergötland, okända typen av stora mesolitiska, sannolikt permanenta, boplatser. Sett i backspegeln är platsen ett mycket gott, förhistorisk boplatsläge med utmärkta försörjningsmöjligheter inom skilda biotoper på rimligt avstånd. Resultaten från Motala kommer att bli mycket användbara i framtida utredningar.

Vad gäller de små, fyndfattiga boplatser/vistelseplatser som påträffades inom stensträngssystemet vid Väderstad var även dessa platser ommarkerade efter genomförd utredning. Platserna iaktogs i samband med sökschaktsgrävningar inom stensträngssystemet, vilka skedde i syfte att söka odlingar och boplatser knutna till detta. Vad vi har lärt oss här är att vara ännu mer uppmärksamma på våtmarkskanternas stora fornlämningspotential.

Vi har under senare år regelmässigt och med gott resultat använt oss av analyser av historiska kartor i utredningsskedet. Dessa studier bör även kunna vara fruktbara i sökandet efter numera försvunna sankmarker och vattenflöden.

Metoden att använda jordartskartor i kombination med nivåkurvor har också visat på ett mycket tydligt mönster vad gäller mesolitiska (även neolitiska) boplatser. Bl a visade utredningen inför ombyggnaden av väg E22 mellan Söderköping och Valdemarsvik (Nilsson 2000) en slående överensstämmelse mellan platser för kända fynd av yxor, närhet till den dåtida strandlinjen och väl-dränerade jordarter. Partierna med för boplatser lämpliga jordarter var i flera fall mycket små. I de pågående undersökningarna inom SAAB:s flygfält i Linköping kan ett likadant mönster påvisas (Molin F, muntligt). Vid riktade inventeringar till dessa byråmässigt utvalda områden har flera boplatser, indikerade av slagen kvarts och kvarts-kärnor, påträffats.

■ FRAMÅTBlickande Slutord

Kunskapen från de senaste årens arkeologiska undersökningar har (som här diskuterats), visat oss andra boplatslägen än vad vi tidigare uppmärksammat. Vi har också sett, bl a vid Väderstadsundersökningarna, att det inte på ett enkelt sätt går att översätta kunskaper från östra Östergötland till den västra delen av landskapet. Östergötland framstår på många sätt som en kontaktyta, där impulser från såväl väster, öster som söder möts och smälter samman, eller omformas.

De arkeologiska utredningarna, etapp 1, är en del av det arkeologiska förloppet, och kan följas av utredningsgrävningar, förundersökningar och slutundersökningar. Syftet med utredningarna är generellt att få kännedom om samtliga ovan mark synliga fornlämningar och möjliga fornlämningar. Syftet är också att med hjälp av historiska kartor, jordartskartor, arkivstudier och terrängobservationer avgränsa områden där sannolikheten för omarkerade fornlämningar bedöms vara stor. Omvänt betyder detta att de områden som den första utredningen *inte* markerar, bedöms som ointressanta ur fornlämningssynpunkt och kan exploateras helt utan fortsatta arkeologiska åtgärder. Det är alltså av största vikt att ny kunskap, nya resultat och nya teorier beaktas redan i utredningsskedet, för att vi inte skall gå miste om möjligheten att pröva giltigheten i nya teorier eller utforska anade mönster. Utredningen är en integrerad del i den arkeologiska processen, vars slutresultat är beroende av vilka bedömningar och prioriteringar som sker i det första skedet.

Inom ovan behandlade områden kan de framtida utredningarna förbättras på följande sätt:

- Jordartskartor används tillsammans med nivåkurvor för att hitta de strandbundna mesolitiska boplatserna.
- Historiska kartor används på ytterligare ett sätt, genom att nu försvunna sankmarker lokaliseras. Sankmarks-

kanterna har en hög, flerskiktad fornlämningspotential. Såväl mesolitiska boplatser som neolitiska bo- och kult(?) platser har börjat visa ett tydligt mönster inom dessa miljöer.

- Resultaten från Väderstadsundersökningarna används för att pröva de aktuella teorierna om boplatsernas läge och inbördes förhållande i den äldre järnålderns stensträngsbygd.

■ REFERENSER

Tryckta källor

- Appelgren, K. 1995. *Lilla Åby. Arkeologisk undersökning, Lilla Åby 3:2 m fl, RAÄ 49 och del av RAÄ 50, Slaka socken, Östergötland*. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Linköping 1995:19.
- Borna-Ahlkvist, H., Lindgren-Hertz, L. & Stålbom, U. 1998. *Pryssgården. Från stenålder till medeltid. Arkeologisk slutundersökning, RAÄ 166 och 167, Östra Eneby socken, Norrköpings kommun, Östergötland*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Rapport UV Öst 1998:13, Linköping.
- Ericsson, A. 1999. *Medeltida utmarksodlingar. Krisfenomen eller överskottsproduktion? Agrarsamhällets kriser – fördjupning, uthållighet och omstrukturering. Agrarhistoriska seminariets konferens på Alnarp 1999*.
- Ericsson, A. 2000. *Odlingslandskapets arkeologi*. Vetenskaplig verksamhetsplan för UV Öst. Arkeologiskt program 2000 – 2002. Rapport UV Öst 2000:21. Linköping.
- Ericsson, A. 2001. *Framväxten och upplösningen av järnålderns hägnadssamhälle i Väderstad*. Hemmet, trakten, Världen. Östergötlands Läns museums Årsbok 2001.
- Ericsson, A., Petersson, M. & Ranheden, H. *Stensträngssystem söder om Väderstads samhälle*. Arkeologisk förundersökning, del 2. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 1999:45).
- Ericsson, A. & Österström, K. 1999. *Lugnet. Boplatslämningar från äldre järnålder och mesolitikum*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 1999:13.
- Fernholm, R. Vetenskaplig verksamhetsplan för UV Öst. Arkeologiskt program 2000 – 2002. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 2000:21.
- Helander, A. och Zetterlund, P. 1998. *En mesolitisk boplatz vid Nedra Lid*. Arkeologisk förundersökning, Näs, Nedra Lid, UV 1, Västra Ny socken, Motala kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Linköping 1998:5.

- Helander, A. och Zetterlund, P. 2001. *En boplats i stensträngsbygdens utkant*. Ryd 1:4, RAÄ 281. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 2001:1.
- Kaliff, A., Carlsson, T., Molin, F. och Sundberg, K. 1997. *Mörby. Östergötlands äldsta boplatser*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Linköping 1997:38.
- Kaliff, A. 1999. *Scener ur ett landskaps förhistoria*. Occasional Papers in Archaeology 20. Uppsala 1999.
- Larsson, L-Z., Jönsson, B. & Widgren, M. 1996. *Kartering av stensträngssystem söder om Väderstads samhälle*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Linköping 1996:28.
- Larsson, M. 1996. *Högby. Mesolitiska och senneolitiska boplatser vid Högby i Östergötland. Bosättningsmönster och materiell kultur*. Arkeologisk slutundersökning, Högby och Mjölby socknar, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Linköping 1996:35.
- Lindeblad, K. & Nielsen, A-L. 1996. *Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri i Östergötland. Arkeologisk slutundersökning, Borgs säteri 6702, RAÄ 276, Borgs socken, Norrköpings kommun, Östergötland*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Linköping 1997:12, Linköping.
- Lindgren-Hertz, L. 2000. Vetenskaplig verksamhetsplan för UV Öst. Arkeologiskt program 2000 – 2002. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 2000:21.
- Molin, F., Larsson, M. & Berggren, A. 1999. *Bäckaskog under stenåldern – hus, hydda och kokgröpar i kanten av en våtmark*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 1999:27.
- Molin, F. och Larsson, M. 1999. *Mesolitikum vid Storlyckan – hyddlämning och fyndmaterial*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Linköping 1999:1.
- Molin, F. 2000. *Mesolitikum i västra Östergötland – forskningsläge och aktuella problemområden*. Vetenskaplig verksamhetsplan för UV Öst. Arkeologiskt program 2000 – 2002. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 2000:21.
- Nilsson, P. 2000. *Förhistoria i en kustnära bygd*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 2000:17.
- Petersson, M. 1998. *Abbetorp – settlement, cult site and burial ground. A preliminary presentation*. Settlement and Landscape. Fabeck, C. & Ringtved, J. (red). Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4 – 7 1998. Gylling, Danmark 1998.
- Petersson, M. 2000. *Boskapsskötsel och ojämlikhet. Abbetorp under äldre järnålder*. Hemmet, trakten, Världen. Östergötlands Läns museums Årsbok 2001.
- Stålbom, U. 1994. *Klinga. Ett gravfält. Slutundersökning av ett gravfält och bebyggelse lämningar från bronsålder och äldre järnålder*. Östergötland, Norrköpings kommun, Borgs socken, Klinga, STÄ 6352. Fornlämning 210. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Linköping 1994.
- Sundberg, K. 2000. *Rondellen. Boplatslämningar från mesolitikum – neolitikum samt äldre järnålder invid torpet Bergslund*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 2000:4.
- Widgren, M. 1983. *Settlements and Farming systems in the Early Iron Age. A Study of Fossil Agrarian Landscapes in Östergötland, Sweden*. Stockholm Studies in Human Geography 3. Stockholm.
- Widgren, M. 1998. *Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld – finns det någon väg till syntes?* Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist. Uppåkrastudier 1. Red. Larsson, L. 6 Hårds, B. Stockholm.

Otryckta källor

Carlsson, T., Lindeblad, K. & Gruber, G. Motala. Manuskript under arbete. Riksantikvarieämbetet, UV Öst.

Muntliga referenser

Carlsson, T. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst.

Ericsson, A. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst.

Molin, F. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst.

Petersson, M. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst.